

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ РОСЛИННОГО
СВІТУ В ЕКОЛОГІЧНІЙ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ**

Дипломна робота з психології
(освітньо-кваліфікаційний рівень «Магістр»)
студентки **6** курсу **62** групи
галузі знань:

0301 Соціально-політичні науки

напряму підготовки:

7.03010201 Психологія

Шнаківської Тетяни Петрівни

Керівник:

професор, доктор наук **І.Г.Батраченко**

Рецензент:

кандидат психологічних наук **О.М.Шевченко**

М. Житомир – 2014 рік

ЗМІСТ

Вступ.....	2
Розділ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ВІДОБРАЖЕННЯ РОСЛИННОГО СВІТУ В ЕКОЛОГІЧНІЙ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ	
1.1.Історичний розвиток сприйняття рослинного світу людиною.....	5
1.2.Формування відображення рослинного світу в екологічній свідомості.....	13
1.3.Психологічні особливості сприйняття рослинного світу в екологічній свідомості студентів.....	26
Розділ II. МЕТОДИ ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ	
2.1.Особливості дослідження екологічної свідомості.....	36
2.2.Особливості дослідження уявлень про рослинний світ в екологічній свідомості студентів-психологів.....	40
Розділ III. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ УЯВЛЕНЬ ПРО РОСЛИННИЙ СВІТ У ЕКОЛОГІЧНІЙ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ	
3.1.Особливості уявлень про рослинний світ у свідомості студентів- психологів за допомогою асоціативного експерименту.....	46
3.2.Дослідження ставлення до рослинного світу у свідомості студентів- психологів за допомогою методу «незакінчених речень».....	53
3.3 Дослідження відображення рослинного світу в екологічній свідомості студентів-психологів за допомогою авторської методики.....	56
Підсумок.....	65
Список використаних джерел.....	71
Додатки.....	76

ВСТУП

Актуальність дослідження: психологічних особливостей відображення рослинного світу в екологічній свідомості студентів зв'язана з екологічним станом, в якому знаходиться навколишнє середовище. Рослинний світ займає значне місце в навколишньому середовищі. Закон ВР України № 591-XIV від 09.04.1999 року Про рослинний світ на законодавчому рівні регулює охорону рослинного світу, але без формування якісно нових уявлень про рослинний світ у свідомості людини, неможливо змінити ставлення людини до природи. Зараз багато випадків, коли на очах відбуваються акти вандалізму по відношенню до рослинного світу в лісах, парках, в містах, в зонах відпочинку, а також знищення рослин в процесі діяльності людини.

У студентському віці відбувається процес набуття професійної освіти, який формує особистісні ставлення до рослинного світу. Також студенти набувають знання, які розширюють світогляд про оточуюче середовище. Важливо, що в процесі навчання остаточно формується самосвідомість та самооцінка, які стають чинником впливу на розвиток екологічної свідомості. В період студентства ставлення до рослинного світу відбувається ще в період, коли вони не залежать від майбутньої діяльності. Тому формування екологічних уявлень в цьому віці сприяє розвитку екологічної свідомості та екологічних установок.

В психології процес відображення складається з трьох рівнів: відчуття та сприймання, уявлення, мова та мовлення. Вивченням психічних процесів відображення присвячено багато теоретичних і емпіричних досліджень науковців (Б. Ананьєва, І. Андрєєва, Н. Завалової, А. Коршунової, І. Сеченова та інших). В екологічній психології відображення розглядають разом з поняттям екологічна свідомість (С. Дерябо, А. Львочкіна, В.Панов,

В. Скребець, В. Ясвин та інші). Дослідження проводились в основному з дітьми шкільного віку.

Дослідження психологічних особливостей відображення рослинного світу в свідомості студентів набуває актуальності з тим, що студенти в найближчому майбутньому стануть активними членами суспільства, а з якими настановами вони прийдуть буде залежати майбутні їх відносини з природою.

Відображення рослинного світу невіддільне від його впливу на психічне та психологічне здоров'я людства. Сучасна людина живе у фітодепривованому середовищі.

Об'єкт дослідження: екологічна свідомість студентів.

Предмет дослідження: психологічні особливості відображення рослинного світу в екологічній свідомості студентів-психологів.

Мета дослідження: виявити психологічні особливості відображення рослинного світу у екологічній свідомості студентів-психологів.

Гіпотеза дослідження: відображення рослинного світу студентів-психологів в екологічній свідомості студентів залежить від емоційного ставлення та поведінки щодо рослинного світу.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей відображення рослинного світу студентів.
2. Дослідити відображення рослинного світу в екологічній свідомості студентів-психологів.
3. Зробити висновки щодо підтвердження гіпотези.

Теоретичні та методологічні основи дослідження: виступають положення про психічні відображення (Б. Ананьєва, Н. Завалової, І. Сеченова), про структуру свідомості (О. Леонтьєва, С. Рубінштейна), про психологічні особливості студентів (І. Кона, Г. Крайка), про екологічну свідомість (С. Дерябо, А. Львовчикіна, В. Панов, В. Скребець, В. Ясвин).

Методи та організація дослідження: для проведення дослідження у межах даної дипломної роботи ми будемо використовувати теоретичний аналіз, метод асоціативного експерименту(психосемантичний метод), метод незакінчених речень(проективна методика) та авторську методику(опитувальник).

У дослідженні взяло участь двадцять студентів психологів різного віку та статі.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ВІДОБРАЖЕННЯ РОСЛИННОГО СВІТУ В ЕКОЛОГІЧНІЙ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ

1.1. Історичний розвиток сприйняття рослинного світу людиною

Людина – це свідома істота, яка володіє мовою, наділена пам'яттю та розумом, у якої є велика можливість пізнавати та розуміти все те, що відбувається навколо неї в довкіллі, в якому вона живе. Разом з тим людина знаходиться в процесі пізнання від явища до сутності, пізнає зовнішню та внутрішню будову предметів та явищ, питається зрозуміти них та намагається використовувати ці знання в своїй діяльності.

Треба зауважити, що довкілля оточує людини з перших років життя, в якому вона формується як особистість. Також довкілля насамперед середовище життя, де людина пов'язана обміном речовин, енергії та інформації. Довкілля, яке оточує людину, складається з природного, предметного та соціального середовища. Природне середовище включає в себе живу та неживу природу. Людина спостерігає за природою та використовує її в своїй діяльності. Одним із компонентів природи є «рослинний світ».

Розглянемо історичний розвиток сприймання людиною природи.

Поняття природи людину турбувало дуже давно. Кожний етап в розвитку людства характеризується своїм баченням людини про природу.

Так в епоху міфології (до V в. до н.е.), коли виникає логічне мислення, природа розглядається як жива одухотворена істота, на яку переносились душевні і навіть тілесні властивості людини. [14]

В епоху античної культури (початок X-XI вв. до н.е. до IV-V вв. н.е.) виникає протидія людини й природи. Так в грецькій міфології такі боги як Прометей, Гефест створюють предмети культури, здобувають вогонь тобто відбувається підкорення людьми природи. Відтепер людина не тільки включена в світ природи, але й протидіє їй. Природа стає об'єктом вивчення,

виникає об'єктивність сприймання природних об'єктів. Хоча природа ще не позбулася душі, але душа вже не така якісна, як людська. Виникає розділення хто має душу, а хто є суб'єктом. Але це не означає, що у природних об'єктах є душі та вони можуть виконувати суб'єктні функції. Природа сприймається більш суб'єктивно ніж об'єктивно. З одного боку для античності властиво вже науково-логічне мислення, яке приводить к об'єктивному сприйманню природи, а з іншого боку – міф, міфічне мислення ще не зникає повністю, а стає як би «підтекстом» науково-логічного мислення. Природа виступає в якості зразка, гармонії, людина повинна вчитися у неї, наслідувати їй у житті. Взаємодія з природою стає не тільки матеріальною, але й духовною.[14]

Наступним етапам формування сприймання людиною природи є християнська середньовікова культура. Система уявлень в християнстві будується на ієрархії «Бог-людина-природа». Протидія людини та світу природи визначена Богом. Сприймання природи строго об'єктивно. Християнство позбавило природу душі. Взаємодія людини й природи носить прагматичний (споживчий) характер. Людині відведена вища ступень на Землі після Бога, коли їй підкорена вся природа. В цей період ще більше відбувається відчуження людини від природи в релігійній формі.[14]

Відчуження людини від природи в науковій формі відбулося при картезіанстві в XVIIв., яке стало однією із філософських основ сучасної цивілізації. В цей період людина розглядається як суб'єкт, а світ як об'єкт. Відтепер людина наблизилась ще більше до Бога та вона стала на ще вище в земній ієрархії.[14]

В епоху класицизму в XVII-XVIIIвв. природа відсувається на периферію світу. Природа стає прекрасною тільки тоді, коли вона «облагороджена» людиною, тобто класицизм позбавив природу залишатися собою.

В епоху Нового часу сприймання природи об'єктивне, а взаємодія людини й природи носить прагматичний характер, де людина панує над природою. Відбувається ще більше відчуження людини від природи.

Ці погляди стали культурно-історичними джерелом для сучасного світогляду на природу та світ антропоцентризму, для якого властива така система уявлень про світ:[14]

1.Протиставлення людини, як вищої цінності і природи, як об'єкта її власності.

2.Сприймання природи як об'єкта односторонньої дії людини.

3.Прагматичний характер мотивів, цілій взаємодії людини та природи.

Таке сприйняття природи стало основою для антропоцентричної екологічної свідомості.

Протилежними поглядами на світ і природу мають «універсальна етика» та біоцентризм. Універсальна етика розглядає (Торо, Ганди, Швейцер та інші) розглядають представників природи повноправними суб'єктами з людиною та рівними за своєю цінністю. Ці ідеї стали ідеологічною базою для американського інвайронменталізму, як біоцентризму, який передбачає природний порядок, який дотримується до того часу, поки не втручається людина. Біоцентристи розглядають Природу як найбільш абсолютною, наділеною духовними якостями, яким властиві всі принципи життєдіяльності всього живого та розумного. Біоцентристи (Емерсон, Кетлін, Лоу та інші) висунули три ідеї:[14]

1.Синкретичність світу. Світ – єдине ціле, в якому об'єкти та суб'єкти, людське та нелюдське не розділені.

2.Біосферний еталітаризм. Всі живі істоти мають півні права та рівну внутрішню властиву їм цінність.

3.Принцип екологічного забезпечення. Людина може використовувати природні ресурси тільки в межах самозабезпечення.

Біоцентризм має містичний і метафізичний характер. Екологічна свідомість, яка базується на принципах універсальної етики та біоцентризму характеризується високою ступеню психологічного включення людини в світ природи, відбувається глибоко суб'єктивне сприймання природи,

непрагматичний характер взаємодії людини й природи домінує над прагматичним.

В другій половині XIX та на початку XXвв. сприймання людини природи та взаємодія людини й природи розглядається з точки зору взаємодії з навколишнім середовищем.

Розглянемо історичний розвиток психологічних підходів на розвиток поглядів на середовище, яке оточує людину та взаємовідносин між людиною та довкіллям.

Ще в 1916 році Р. Парк зазначав, що психологи почали вживати поняття та категорії середовища в якості утворення системи для дослідження впливу середовища на поведінку людини. Загалом період з 20-х років до 60-х років прийнято вважати початком системного вивчення взаємодії людини та навколишнього середовища саме в рамках психології, включає різні дослідження, пов'язані з впливом на людину навколишнього середовища.[2]

Розвиток даної категорії пройшов ряд етапів – ідеї А.Канта (1837) «географії людини» крізь поняття «соціальна психологія» (Д. Міль і Спенсер 20-ті роки) до утворення самостійного наукового напрямку «екологічної психології».[2]

Уявлення про суб'єктивний образ навколишнього світу спочатку займало одно із провідних місць в роботах по психології середовища.

Поняття «суб'єктивна карта світу» як образ просторого оточення одним із перших використовує С. Траубрідж (1913), який називає орієнтації людей в навколишньому міському просторі «розумовими подібними картками». Вже потім у Е. Толмена (1948) з'являється термін «когнітивна картка», якою автор має на увазі особливу ментальну структуру обробки інформації, яка надходить від сенсорних систем та яка показує поведінку, маршрути та відповідні реакції поведінки у фізичному просторі.[39]

В роботах К. Левіна (30ті роки) поведінка і розвиток людини залежить від стану людини і її середовища та людина і середовище розглядаються як два взаємозалежних факторів. Значне місце відводиться не стільки

навколишньому середовищу, скільки індивідуальному характеру сприймання цього зовнішнього об'єктивного оточення.[17] Розвивається окремий напрямок у психології персонологія середовища . Її завдання знайти своєрідне загальне «поле» та аналіз взаємозв'язків між особливостями її внутрішнього світу та тим простором, тим середовищем, де знаходиться людина (суб'єкт).[2]

Подальший розвиток психологічної науки про середовище в рамках когнітивної психології, неофрейдизма, біхевіоризма, діяльного підходу , гуманістичної психології та інших наукових напрямках визначається різноманітною диференціацією у підходах до вивчення людини та середовища. Тепер на перше місце виступає завдання наступності та цілісності, інтеграції з сумісними науковими знаннями та класичний підхід у створенні адекватних принципів різних типів середовищ і їх вплив на формування та розвиток особистості.[39]

Найбільш відома в 40 роки XX століття концепція «місця поведінки» Р. Баркера . На його думку поведінку дитину можна прогнозувати шляхом організації певного типу просторового середовища та педагогіки. Таким чином екологічний підхід до вивчення людини в його оточенні вплинули на розвиток і формування сучасних поглядів в психології середовища.[2]

В цьому напрямку треба звернути увагу на дослідження німецького психолога гуманістичної діяльності Х. Томе.[39] На підставі психобіографічного методу, застосованого в рамках когнітивної теорії особистості Х. Томе інтегрував теорію поля К. Левіна про психологічну єдність людини з навколишнім середовищем, основні ідеї когнітивної психології та ідеї Р. Мореля про тематичне структуруванні особистості своїх життєвих проблем із власними розробками по дослідженню особистості в повсякденній практиці. Томе, виходячи з основних когнітивної психології, виводить цілий рід адаптивних форм пристосування людини до соціально-середовищних умов буття, як він назвав «технік буття». Серед цих технік він розрізняє дві категорії : ті, які реалізують загально психологічну систему

пристосування та ті, які є специфічними реакціями на ситуацію. На підставі того Х. Томе класифікував типи особистостей таким чином:

1. Особистість першого типу орієнтована на досягнення, на зміну навколишнього середовища, на використання власних можливостей.
2. Особистість бачить і себе, і суспільство бачить в якості об'єкта.
3. Особистість адаптивної поведінки, коли вона виступає як суб'єкт, а суспільство як об'єкт взаємодії.
4. Особистість, у якої в самосвідомості і суспільство, і я-уявлення виступають в якості суб'єктів взаємодії.

В 60 – 70 роках ХХ століття проводились дослідження в області просторової репрезентації навколишнього середовища, сприйняття та оцінка його якостей. Вони поєднали теоретичні підходи та емпіричний матеріал таких напрямків як когнітивної психології, психології архітектури та географії. З'являлись проблеми з вивченням уявлень людей про довкілля, відображення фізичних характеристик елементів середовища в пам'яті людини, формування та функціонування образу просторого оточення.[2]

В першій половині 70-х років ХХ століття був остаточно сформований самостійний напрям в науці - психологія навколишнього середовища, хоча до цього вона розвивалася в рамках таких мета наук, як екологія людини та соціальна екологія. Психологія середовища була сформована на різних дослідженнях психологічних аспектах взаємодії людини з середовищем. В 1982 році в Единбурзі була прийнята перша міжнародна програма досліджень в цій області. Психологія навколишнього середовища розглядає взаємодії в системах «Індивід-Середовище» та «Людини-Природа». Особливістю цього напрямку є те, що людина та навколишнє середовище розглядається як цілісна система й середовище впливає на поведінку людини.[35]

В рамках досліджень психології навколишнього середовища природа сприймається, як сукупність об'єктів живої та неживої природи, які

становлять оточуючий людину ландшафт та виступає для людини як об'єкти і сприймання, і особистісного відношення, і взаємодії. Результати цих досліджень були узагальнені С. Дерябо та В. Левіним в вигляді таких положень:[35]

1. Природне середовище немає визначених, твердо фіксованих в часі та просторі меж.
2. Природне середовище одночасно впливає на всі органи чуття.
3. Сприйняття природного середовища обумовлено характером діяльності суб'єкта.
4. Кожний елемент природи володіє не тільки фізичними й хімічними характеристиками, але володіє соціальним значенням.
5. Сприймання природи як середовища обумовлено етнічними та егоцентричними факторами.
6. В сприйнятті природного середовища велика роль відводиться перцептивному відношенню «центр-периферія».
7. Сприйняття природи як середовища, що характеризується цілісністю. Тобто природа сприймається завжди цілісно, але разом з тим й вибірково.

Завданням психології навколишнього середовища є вивчення взаємозв'язків між змінними середовища та різними психологічними характеристиками людини, її поведінки. Взаємодія людини й природи розглядається з всім середовищем та навколишнє середовище розглядається як середовище.

В психології навколишнього середовища природа розглядається як навколишнє середовище. Але природа це не тільки безлике навколишнє середовище, але й конкретні об'єкти. І взаємодія з ними відрізняється від взаємодії з узагальненим навколишнім середовищем.

Проблеми, які виникають при вивченні середовища як сукупності факторів та умов при взаємодії з якими відбувається прояв, розвиток та зміни психіки людини, дали початок виникненню напрямку в психології як

екологічна психологія. Областю екологічної психології є не тільки відтворення середовища та не просто відносини між людиною і середовищем, а вплив середовища, який веде до змін комплексного характеру від емоцій до настроїв, мотивів діяльності, ціннісних орієнтацій, прагнень, переваг, волевиявлення.

Значний внесок в розробку екологічної психології зробив Дж. Гібсон. Він заснував екологічний підхід в психології, який немає самостійного предмету дослідження, а є тільки методичним підходом, який був розроблений для вивчення зорового сприймання, а вже потім він став загально психологічним.[31]

Характерною особливістю екологічного підходу є вивчення психічних процесів, станів і особистості в реальних умовах.[35]

Основним моментом екологічного підходу Дж. Гібсона є уявлення, що людини живе не в «фізичному світі», а в «екологічному світі». При цьому «фізичний світ» представлений дослідженнями наук фізики, хімії та інших. «Екологічний світ», тобто «середовище», властивості та відношення якого безпосередньо бачить, чує, доторкається та може відчутти запах індивід в реальних умовах.[35]

Принциповим у екологічному підході Дж. Гібсона є уявлення про те, суб'єкт та середовище взаємодоповнюють друг друга та не можуть існувати один без одного. Разом з тим екологічний світ має свою ієрархічну будову, що визначається через поняття «убудованість», тобто дрібні елементи середовища вбудовані в більші, які теж вбудовані в більші й так до безкінечності. У «екологічному світі» і одиницею часу є подія.[31]

В екологічній психології розглядається взаємодія тільки з природою, а не з всім навколишнім середовищем та об'єктом досліджень є не природне середовище, а «світ природи». Так в роботах сучасних вчених С. Дерябо та В. Ясвина природа розуміється не широкому значенні, а в вузькому як «світ природи», тобто як система живих і неживих елементів біосфери.

Також в екологічній психології взаємодія людини й природи розглядається як вплив всіх факторів навколишнього середовища та в дослідженнях природа виступає як «світ природи», тобто як сукупність конкретних природних об'єктів і природних комплексів, взятих в їх єдності і неповторності. «Рослинний світ» є складовою «світу природи».

В екологічній психології сприйняття світу природи розглядається з точки зору суб'єктивності такого сприйняття. На сучасному етапі найбільш повно це питання розглядається в дослідженнях С. Дерябо та В. Ясвина.[16]

С. Дерябо, В. Ясвин відмічають, що специфікою суб'єктивного сприймання природних об'єктів полягає в тому, що той хто сприймає сам наділяє їх суб'єктивністю. В цьому випадку відбувається процес наділення об'єктів і явищ світу здатністю виконувати специфічні суб'єктивні функції, в результаті чого вони відкриваються як суб'єкти.[16]

В дипломній роботі рослинний світ будемо розглядати як систему «людина-рослинний світ».

1.2.Формування відображення рослинного світу в екологічній свідомості

При розгляді питання формування відображення рослинного світу в екологічній свідомості з'ясуємо яким чином людина уявляє «рослинний світ» в свідомості.

Для цього необхідно провести аналіз формування психічного відображення об'єктивної дійсності.

Як відомо, свідомість – це не просто образ дійсності, а особлива форма психічної діяльності, яка орієнтована на відображення і перетворення дійсності. Свідомість постає як знання про зовнішній і внутрішній світ людини. Свідомість проявляється не тільки в узагальненні знання про навколишнє середовище, а й у певному оціночному, теоретичному і практичному ставленні до нього.[42]

Н. Завалова, Б. Ломов виділяють три рівня відображення об'єктивної дійсності (віддзеркалення) :[18]

1. Сенсорно-перцептивний (відчуття й сприймання).
2. Уявлення.
3. Вербально-логічний (мова й мислення).

В системі образного відображення сенсорно-перцептивний є базовим. Відчуття та сприймання як початкова форма відображення виникають при безпосередньому впливі предметів та явищ об'єктивної дійсності на органи чуття. Людина сприймає предмет в тому місці, в якому він перебуває, і в той момент, коли той діє на органи чуття.[18]

Відчуття – це відображення окремих властивостей предметів і явищ при безпосередньому контакті на органи чуття. У відчуттях людини відбувається відкриття кольорів, пахощів, смаків, звуків тощо. Відчуття створюють образи, які відповідають окремим властивостям предметів, які виникають під час дії будь-яких органів чуття. При чому виникає цілісний образ.

В процесі відображення відчуття й сприймання створюється чуттєвий образ, який є початковою ступенем процесу пізнання. Б. Ананьєв виділив такі види аналізаторів як зорові, тактильні, слухові, нюхові, смакові. Зорові, тактильні, м'язово-суглобні та статико-динамічні відчуття складають один ряд. Відчуття визначаються по їх модальності, якості й інтенсивності. По модальності відчуття завжди відносяться к однієї із форм відображення, а також к діяльності одного із аналізаторів. Але в межах однієї модальності відчуття відрізняються друг від друга якістю. А також в межах однієї якості відчуття відрізняються інтенсивністю. Так понятті відчуття виділяють властивості від найбільш загального (модальність) к менш загальному (якість) і найменш загальному к найменш загальному(інтенсивність) в характеристиці даного відчуття.[19]

Сприймання – це відображення цілісних предметів і явищ при безпосередньому контакті на органи чуття. Сприймання має такі властивості як предметність, цілісність, структурність, константність і усвідомленість. Сприймання із різних відчуттів, що надходять, виділяє ті чи інші предмети,

відокремлює їх із середовища, розкриває їх значення й функції. Образ сприйняття містить набір властивостей, які забезпечують первинний образ об'єкту.[42]

Другий рівень відображення об'єктивної дійсності – це уявлення.

Саме екологічні уявлення формують екологічну свідомість. Насамперед уявлення – це базове поняття. В дослідженнях науковців сутність особливостей категорії уявлень займає значне місце. Розглянемо погляди науковців на уявлення особистості.

У психології та філософії уявлення – це чуттєво – наочний образ предметів або явищ дійсності, що зберігається та відтворюється у свідомості людини, які в даний момент не сприймаються, але були сприйняті раніше. Уявлення – це процес утворення загального образу предмету або явища. На відміну від відтворення, уявлення не має чіткої часової локалізації в минулому, а стосується саме самого предмета або явища.[9]

Особливістю уявлення з одного боку є те, що уявлення наочні й вони схожі з сенсорно-перцептивними образами, а з іншого боку, загальні уявлення містять в собі значну ступінь узагальнення і в цьому вони подібні до понять. Таким чином уявлення є перехідними від сенсорних і перцептивних образів до понять.

На думку І. Павлова уявлення є першим сигналом дійсності, на основі яких людина здійснює свою діяльність. Він показав, що дуже часто вони формуються по механізму умовного рефлексу. Формуються уявлення не тільки як виглядає предмет або явище, але й їх властивості.[32]

Л. Веккер вважав уявлення вторинним образом. Відбувається перехід від перцептивно-образного к понятійно-логічному відображення предмета структури класу предмета, однорідних по якось сукупності властивостей. Таким чином, уявлення можна розглядати як ланку між сприйняттям і пам'яттю, яка з'єднує сприйняття й мислення.[32]

В основі кожного уявлення завжди лежить психічні процеси відтворення минулих відчуттів та сприйнять. На думку засновника психології

I. Сеченова тлумачення виникнення уявлень відбувається по законам рефлексної діяльності мозку.[19] На його думку нервові механізми уявлення відрізняється від сприйняття тільки збудником. Збудником для психічного процесу сприймання є предмет зовнішнього світу, який індивід чує, бачить, якого він торкається та т.д., а збудником для уявлення є слова чи думка про предмет або явище. Слово або думка викликає образ, а разом з тим оживають збережені раніше у мозку фізіологічні реакції, які відповідають процесам сприйняття, що були в минулому.[8]

Таким чином, уявлення можна розглядати, по суті, як відтворююче сприйняття. Уявлення відрізняється від сприйняття тим:

1. Уявлення слабкіше за сприйняття.
2. Уявлення не бувають стійкими та незмінними образами того чи іншого предмету. Уявлення є процесом, а не стійким нерухомим образом.

Уявлення, тісно пов'язані з такими психічними процесами, як мислення, пам'ять й уява, які відіграють велику роль у психічному житті людини. Не треба забувати, що уявленням відводиться суттєва роль у емоційних реакціях та вольових виявах людини.[8]

Існує кілька підходів до класифікації уявлень. Основна будується на класифікації видів відчуттів і сприймання. Уявлення бувають зорові, слухові, рухові, дотикові, нюхові, смакові, температурні й органічні.[32]

Психологічним механізмом уявлень є асоціація, коли виникають близькі за зв'язком уявлення. За принципом побудови розрізняють такі основні види: [9]

1. Асоціації за суміжністю (вони виникають між уявленнями, які можна віднести до простору близьких явищ).
2. Асоціації за подібністю (вони виникають між уявленнями, які подібні за змістом).
3. Асоціації за контрастом (вони виникають між уявленнями, які протилежні за змістом).

Види уявлень можна виділити за такими ознаками:[9]

- за модальністю;
- за ступенем яскравості;
- за ступенем чіткості;
- за ступенем повноти;
- за ступенем стійкості.

За модальністю уявлення розділяються на зорові, слухові, рухові, нюхові, смакові та дотикові, але трапляється так, що різні за модальністю уявлення об'єднуються та утворюють синтетичний образ. Ця класифікація за модальністю по Б. Ананьєву є найбільш поширеною.[4]

Яскравість уявлення можна зрозуміти як міру подібності до якось іншого актуального образу сприйняття. Уявлення передбачає інтелектуальну переробку інформації про предмет, виділення найбільш суттєвих ознак та віднесення предмета до певної категорії.

Чіткість, повнота та стійкість уявлень залежать від часу.

Із збільшенням часу відмічається, що деталі предмета стають менш чіткі, деякі елементи перетворюються та роблять предмети однорідними, також може змінюватися та й розташування предмета, а з часом й образ предмета може перетворитися на загальну схему або символ.

На думку І. Андрєєва пізнання завжди починається з спостереження предметів та явищ, тобто з взаємодії з органами чуття. Щоб пізнати предмет ми повинні ми повинні побачити його, визначити колір, форму, випробувати його на твердість, дослідити на смак, запах та тощо. Цей матеріал служить основою для смислової обробки. Уявлення - це чуттєвий образ явищ та предметів, який не може сприйматися в даний момент, а які діяли на органи чуття в минулому та збереглися в пам'яті. Таке відтворення в свідомості людини є основою всіх уявлень.[6]

Також в своїх роботах Л. Коршунова вважає, що уявлення є вищою формою чуттєвого відображення дійсності. Уявлення безпосередньо не сприймаються, але сприймалися раніше. Вона відзначає, що буває важко

інколи відрізнити уявлення та уяву. Уявлення формуються поступово, які постійно удосконалюються та змінюються.[19]

Великий вклад в поняття уявлень зробив своїми науковими дослідженнями Б. Ананьєв. Він зазначав, що уявлення виступають між відчуттями, сприйняття та мисленням. Просте «чиста пам'ять» не потрібна людині бо вона не виконує пізнавальні функції. Але на базі системи пам'яті починає розвиватися спеціалізована система закріплення та відтворення знань. З цього виходить, що уявлення мають пізнавальну природу та вони переходять в мислення.[4]

Уявлення як й відчуття та сприймання є феноменом образного відображення предметів і явищ. Але якщо відчуття та сприймання предмета або явища відбувається тільки безпосередньо з контактом на органи чуття, то уявлення виникає без такого безпосереднього контакту. Уявлення - це вторинний образ предмета або явища. До рівня уявлень відносяться такі психічні процеси, як образна пам'ять й уява. Образна пам'ять – це фіксація та подальше відтворення образу, які виникли при процесі сприймання. Уява – це творчий процес створення нових образів шляхом використання збережених в пам'яті за своїм змістом образів-уявлень за допомогою трансформації та комбінації них.[30]

За своїм змістом образ-уявлення предметне, але він має самостійне існування. Він володіє значно меншою чіткістю і яскравістю, стійкістю і повнотою, в порівнянні з сенсорно-перцептивним образом предмета або явища.

При формуванні уявлення з'являються узагальнення та абстракції. Коли відбувається багаторазове сприймання предметів одної категорії відбувається фільтрація випадкових ознак, а фіксуються тільки найбільш характерні та інформативні. На рівні уявлень предмет відокремлюється від фону, а разом з тим складається можливість для оперування предметом незалежно від фону. При переході від відчуття й сприймання до уявлення

змінюється структура образу предмета: одні признаки підсилюються, а інші ослаблюються тобто відбувається схематизація образу предмета.

Суттєвою особливістю уявлень є їх панорамність. Суб'єкту дається можливість виходу за межі актуальної ситуації.

При переході від відчуття й сприймання до уявлень відбувається перетворення сукцесивно- перцептивного процесу в симультанний образ. Те, що індивід сприймав послідовно, перетворюється в однозначно цілісну розумову картину.

У процесі свого розвитку людина оволодіває також особливими способами уявного оперування уявленнями. Вона здатна розділяти об'єкти та об'єднувати їх, також й їх деталі, в одне ціле, створювати комбінації та рекомбінації, масштабні перетворення, розумові обертання та тощо. Рівень уявлень має велике значення при формуванні образів-еталонів «когнітивних карт».[18]

Можна зробити такі висновки, що уявлення – це узагальнений образ дійсності, він зберігає важливі характеристики середовища. Кінцевим результатом уявлення є образ-уявлення, який відображається в свідомості людини. Формування образу – складний процес, який відбувається в часі, в ході якого відображення предмета або явища стає більш і більш адекватним і на кожній новій фазі виявляються все нові характеристики та властивості предметів та явищ. Разом з тим хоча відображення предметів та явищ є об'єктивне, яке не залежить від свідомості індивіда дійсності, але образ є суб'єктивним. Тобто образ належить своєму суб'єкту – людині, яка знаходиться в взаємозв'язку з матеріальним світом, який підпорядковується об'єктивним законам буття. Суб'єктивність образу також включає залежність образу від досвіду, цінностей, потреб, уподобань, емоцій та тощо.[30]

При розгляді процесу побудови С. Смирнов уявлення розглядав, як проміжні змінні, завдяки яким чуттєвий образ перетворюється на осмислений

образ-уявлення, який проектується у свідомість. Уявлення створюють первинну цілісність образу.[40]

Образ-уявлення про рослинний світ пов'язаний з образом світу. У кожної людини є своє уявлення про світ. О. Леонтьєв поставив проблему образу про світ як одну із принципових проблем сприйняття предметного світу. Кожна річ первинно є об'єктивна, а вторинна суб'єктивна в свідомості людини. Для людини не тільки чуттєві ознаки відчуттів комбінуються у сприйманні, а головне – в суті суб'єктивно створюваних образів, які вона привносить в свої сформовані особистісні смисли.[28] «Рослинний світ» виступає в ролі образу-уявлення в цілісній системі образу світу.

Третій рівень відображення когнітивних процесів – це вербально-логічне мислення, понятійного відображення, раціонального пізнання. При вирішенні задач суб'єкт оперує поняттями і логічними прийомами, що склалися в історичному розвитку людства. На цьому рівні людина оперує абстракціями й узагальненими поняттями.[18]

Як визначає Г. Костюк мислення, як показують дослідження зароджується в чуттєвому пізнанні та є його розвитком. Чуттєве пізнання є джерелом і опорою мислення, яке стає осмисленим. Мислення не обходиться без узагальнених уявлень, схем, мовних образів тощо. У процесі розуміння породжуються думки про предмети, явища й разом з тим розкривається їх суть. Розуміння зароджується ще в чуттєвому сприйманні дійсності.[19]

Мислення є процес опосередкованого й узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності. При виділенні загального спираємось на об'єкти, не тільки які сприймаємо зараз, але й ті які сприймали в минулому. Відображення на стадії мислення вважається найвищим ступенем пізнання, мислення відображає дійсність опосередковано за допомогою системи засобів, таких як мислених операцій, мови, мовлення, знань.[42]

Образ, що виникає в свідомій цілеспрямованій діяльності людини, включає три рівні психічного відображення. Прийом і відпрацювання

інформації можна описати наступним чином: подразники діють на органи чуттів, потім нервові імпульси через нервові шляхи поступають в головний мозок, після опрацювання там створюються відчуття, які створюють первинний образ предмета та який порівнюється з еталонами в пам'яті. А вже потім при використанні минулого досвіду та інформації засобами мислення відбувається осмислення, розуміння та створення осмисленого цілісного образу.

При розгляді формування відображення рослинного світу в екологічній свідомості звернемося до досліджень екологічної психології.

В загальній психології не цікавлять самі об'єкти відображення, вона вивчає сам процес відображення. Але при формуванні відображення в екологічній свідомості цікавить не само відображення, а особливе відображення природних предметів і явищ. В цьому випадку виникає проблема суб'єктивного відображення, тому що об'єктивні закони відображення практично не залежать від об'єкта.

Але якщо говорити про створення образу природних об'єктів, то це завжди суб'єктивний процес.

Науковці в своїх дослідження звертають увагу на екологічну свідомість, яка як вважають вчені С. Дерябо та В. Ясвин, є сукупністю екологічних уявлень, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею.[15] Це служить гносеологічним підходом в теорії екологічної свідомості. Центральне місце вони віддають суб'єктивному (особистісному) відношенню людини до «світу природи». Людина розглядається як активно діюча, розвиваюча частина природи, яка реалізує в своєму існуванні загальні закономірності, які забезпечують існування природи в цілому. При цьому кожний компонент системи «індивід-середовище» виступають як умова та засіб розвитку іншого. Основними принципами суб'єктивного відношення к світу природи визначаються поєднанням наступних типів сприймання та відношення до нього: суб'єктивне-об'єктивне, прагматичне-непрагматичне. З цього

виходить чотири типа відносин: об'єктивно-непрагматичне, об'єктивно-прагматичне, суб'єктивно-непрагматичне, суб'єктивно-прагматичне. Також виділяється й естетичний тип відносин.

В цьому випадку, коли говорять про суб'єкт виділяють дві сторони цієї проблеми: бути суб'єктом, або сприйматися як суб'єкт. В першому випадку мова йде про те, що щось у світі об'єктивно є суб'єктом. В другому, що щось є суб'єктом для сприймаючого. Таким чином суб'єктивне сприйняття є сприйняття щось в світі як суб'єкта. При цьому немає значення, є в дійсності сприймання об'єктом чи суб'єктом. В проблемі суб'єктивного сприйняття виділяються три взаємозалежні аспекти: [16]

1. Система уявлень особистості, в залежності від яких вона вважає щось об'єктом або суб'єктом.

2. Індивід наділяє щось людськими властивостями (за шкалою людське-нелюдське) та при сприйнятті об'єкта як рівного (по шкалі рівне-нерівне). В результаті суб'єктивними властивостями наділяються об'єкти схожі на людські та рівні до індивіда.

3. Відкриття індивіду як суб'єкт.

Природні об'єкти не є суб'єктивними в прямому сенсі. Вони сприйматися як суб'єкти тільки тоді, якщо індивід наділяє об'єкти суб'єктивності.

Вчені С. Дерябо та В. Ясвин звернули увагу на форми і способи наділення суб'єктивністю природних об'єктів. До таких форм належать: анімізм, антропоморфізм, персоніфікація, суб'єктифікація.[16]

Анімізм – це система уявлень про світ, в основі якої лежить, що природні об'єкти наділені душею, які здатні діяти активно і самостійно. Це найбільш древня форма суб'єктивності. Духи живуть у всіх явищах природних об'єктах та явищах, які починають мислитися як матеріальні істоти.

Антропоморфізм – це система уявлень про світ, в основі якої лежить наділення природним об'єктам та явищам людськими властивостями

уподобання людини. В цьому випадку об'єктам приписують почуття, думки, дії, подібні людині. Об'єкти сприймаються як люди, але в іншому образі.

Персоніфікація – система уявлень, коли той чи інший об'єкт стає втіленням окремих людських властивостей, абстрактних понять або ідей.

Суб'єктифікація – процес і результат наділення природних об'єктів і явищ світу здатністю виконувати специфічні суб'єктивні функції, в результаті чого вони відкриваються індивіду як суб'єкти. Природний об'єкт може стати для особливості навіть справжнім «значущим іншим».

На вищому рівні на основі ідентифікації як об'єднання себе із іншими та включення в свій внутрішній світ цінностей, норм тощо виникає створення нового сукупного суб'єкта «людина-природний об'єкт».[34]

В. Ясвин розуміє під поняттям екологічної свідомості поняття «світу природи». Якщо «природне середовище» виступає по відношенню до людини як об'єктивно функціонуюча цілісна система, що забезпечує людину, то «світ природи» – це сукупність конкретних, емоційно забарвлених і суб'єктивно значущих природних об'єктів і природних комплексів. «Природа як середовище» функціонує у сфері матеріального, а «світ природи» будується самою особистістю, існує в сфері ідеального, «надбудовується» над природою як матеріальним субстратом.[45]

В. Панов під екологічною свідомістю розглядає сукупність екологічних та природоохоронних уявлень, а також ставлення до природи та стратегій практичної діяльності. Екологічна свідомість розглядається спочатку як форма буття, яка є вищою формою розвитку психіки та яка здобуває реальність свого існування в взаємовідносинах з середовищем. Це означає, що система людина-природа виступає як цілісний, спільний суб'єкт, який реалізує в своєму ставленні як загальноприродні принципи розвитку, так й природу буття людини, і тим самим здатним к саморозвитку через формування спільного суб'єкта становлення психічної реальності. Психіка як явище розглядається в трьох видах психічної реальності: як психічний процес, як психічний стан, як свідомість.[34]

Психічний процес включає процеси сприйняття, які включають розуміння та усвідомлення, емоційні процеси, поведінку.

Психічний стан – це ситуаційно та функціонально обмежене в часі єдність сприйняття, емоцій та поведінки.

На думку В. Панова, що фундаментальною – онтологічною – властивістю розвитку свідомості як становлення форми буття людини: становлення свідомості відбувається як зміна психіки людини, коли її процеси сприйняття, емоцій та поведінки об'єднуються в психічний стан, а психічні стани утворюються в психічні компоненти. Це є основою формування екологічної свідомості.[34]

Також вітчизняний вчений В. Скребець зазначає, що екологічна свідомість в цілому – це вищий рівень психічного відображення природного та штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексія того місця і ролі людини в біологічному та фізичному світі, а також саморегуляція даного відображення. Він визначає, що екологічна свідомість виступає як сукупність чуттєвих і уявних образів, які постійно змінюються, безпосередньо відображаються в аналітично створюваних категоріях і явищах, які фіксують індивідуальний або суспільний досвід, який передбачає екологічну практику.[39]

Такої ж думки вчена А. Львовчкіна, яка вважає, що екологічна свідомість насамперед вищий рівень психічного відображення середовища та свого внутрішнього світу. Вона зазначає, що екологічна свідомість має трикомпонентну систему:

- психічне відображення середовища (когнітивний компонент);
- ставлення до цього середовища(емоційний компонент);
- саморефлексія та саморегуляція у середовищі (стратегії та технології взаємодії (поведінковий).

У кожному конкретному випадку формування особистого ставлення, саморефлексії та саморегуляції відбувається окремо. Якщо звертати увагу на ставлення людини до середовища, то свідомість здобуває екологічний зміст.

Також свідомість і мислення можуть визначатися змістом і направленістю. Тоді екологічна направленість саме відносно екологічного змісту психічного відображення говорить про екологічну свідомість. Разом з тим екологічна свідомість формується стимулюванням екологічного мислення. На думку А. Льовочкіної саме специфіка екологічного мислення, коли індивід мислить у категоріях, за допомогою яких будується система «людина-середовище», відображається взаємодія та взаємозв'язок людини й середовища. [31]

В своїх роботах А. Льовочкіна визначає основні типи екологічної свідомості, які впливають із екологічних уявлень: антропоцентричний, природоцентричний та екоцентричний.[31]

Антропоцентричні уявлення мають історичний характер і були сформовані в наслідок відділення людини від природи для задоволення своїх потреб. Сутність цих уявлень розкривається в таких принципах:[31]

1. Людина є найвищою цінністю. Довкілля є власністю людини.
2. Світ має ієрархічну будову, на вершині піраміди знаходиться людина, в середині – речі, які створені людиною, а основа – об'єкти природи, які упорядковані в залежності від потреб людини.
3. Метою взаємодії людини з довкіллям є використання його для задоволення та для інших потреб.
4. Розвиток довкілля відбувається з розвитком людства.

Природоцентричні уявлення про світ базуються на підкорені природі. Сутність цих уявлень розкривається в таких принципах:[31]

1. Природа має найвищу цінність. Людина повинна підкорятися природі. Діяльність людини розглядається зі сторони користі для природи.
2. Світ має ієрархічну будову, на вершині піраміди знаходиться природа, а в її основі – людство.
3. Мета взаємодії з природою є збереження природи в недоторканому вигляді.
4. Розвиток природи розуміється, як процес, якому має бути підкорений розвиток людства.

Екоцентричний тип уявлень базується на принципах гармонії, взаємодії, взаємозв'язку, взаєморозвитку. Сутність цих уявлень базується на таких принципах:[31]

1. Гармонійний розвиток людини та природи має найвищу цінність.
2. Відмова від ієрархічної будови світу.
3. Метою взаємодії є такі відносини, які б задовольняли як потреби людини, так і природи.
4. Розвиток природи і людства розуміється як процес взаємовигідної єдності.

Аналізуючи дослідження вчених по екологічній психології можна зробити підсумок, що екологічні уявлення розглядаються як уявлення про взаємозв'язки в цілісній системі «людина – природа». При розгляді формування уявлень про рослинний світ у свідомості треба рослинний світ розглядати як складову частину «світу природи». Найбільш актуальними в сучасному світі стають екоцентричні уявлення про природу, коли система «людина - природа» знаходиться в гармонії. Оскільки екологічні уявлення є складовою частиною екологічної свідомості, а це в свою чергу сприяє формуванню самосвідомості.

При розгляді відображення рослинного світу в екологічній свідомості рослинний світ виступає як система «людина-рослинний світ». Разом з тим відображення рослинного світу відбувається як особистісне ставлення щодо рослинного світу в системі «Я-рослинний світ».

1.3.Психологічні особливості сприйняття рослинного світу в екологічній свідомості студентів

Студентський вік визначається особливим періодом життя людини . В цей період відбувається всебічний розвиток всіх рівнів психіки. Також навчання в вищій школі впливає на розвиток людини як особистості. В період формується професійна орієнтованість. Умовами навчання є високий рівень інтелектуального розвитку людини.

Старший юнацький або студентський або студентський вік (17–23 років), як об'єкт психологічних досліджень був виділений у 70-ті роки ХХ століття, коли були проведені дослідження в галузі педагогіки та викладання у вищій школі.[43]

Л. Виготський в своїй роботі при розгляді проблеми віку зазначив, що він спеціально не розглядав психологію юнацького віку, щоб не «розтягувати» дитячий розвиток до 25 років. Вік від 18 до 25 років він першим назвав «початком зрілого життя».[11]

Також в своїх дослідженнях Б. Ананьєв визначає, що початок дорослості називають юністю (17–25 років). При дослідженні психофізіологічних функцій дорослих людей він відмітив, що розвиток студентства, як вікової категорії, співвідноситься з етапом розвитку дорослої людини.[5]

Г. Аврамова вважає, що період (18-22 роки) є юністю, називає цей вік віком «сили Я», здатності проявити й зберегти свою індивідуальність.[2]

Юність можна вважати заключним етапом фізичного та статевого розвитку людини. Але на цьому етапі в роки студентства самовизначення людини ще не завершилось бо вона ще не має життєвого досвіду. Тому до юності відносять й вікову групу від 17 до 23-25 років, яку умовно І. Кон назвав «початком дорослості». І. Кон вважає, що перехід від дитинства до дорослості визначається не тільки віком, але залученням культури, оволодіння визначеної системи знань, норм і навичок, завдяки яким індивід може працювати, виконувати суспільні функції та усвідомлювати соціальну відповідальність.[22]

М. Гамезо вважає, що молодість починається в юності («пізня юність» від 18 до 25 років). Автор називає молодість студентською порою. В цей період студентам доводиться витримувати досить великі навантаження - фізичні, розумові, моральні, вольові.[12]

Г. Крайк період від 18- 21 років відносить до юнацтва, разом з тим вік 18-21 років є початком ранньої дорослості. В зв'язку з тим особливості студентського віку мають ознаки як юнацтва, так й ранньої дорослості.[26]

Час навчання в вузі збігається з другим періодом юності й першим періодом зрілості, коли відмічається становлення особистісних рис.[36]

Студент як людина певного віку і особистість характеризується з трьох сторін: біологічної, соціальної й психологічної.

В психології компонентами особистості називають здібності, характер, спрямованість, самосвідомість, досвід, інтелект, психофізіологічні якості. Психологи звертали увагу на те, що важко уявити особливість без самосвідомості або без підструктури «Я» (Б. Ананьєв, С.Рубінштейн, Г. Костюк, В. Джеймс, Е. Еріксон, К. Роджерс).[24]

Період юності та ранньої дорослості характеризується фронтальним прогресом функцій. Досягнення високого рівня в цей період зв'язано з тим, що психічні процеси знаходяться в умовах оптимальної навантаженості, посиленої мотивації та операційних перетворень.

Зорове, слухове, кінетична чутливість досягає свого максимуму, тому що досягається оптимум абсолютної та різницевої чутливості аналізаторів. Для цього періоду характерні найменші значення латентного періоду реакцій на прості, комбіновані й словесні сигнали. Разом з тим відмічається найбільша здатність освоєння навичок і психомоторних операцій. Також вважається, що прогрес пам'яті відбувається до 25 років. Разом з тим спостерігається високий рівень короточасної вербальної, логічно-вербальної та асоціативної пам'яті, зростання довготривалої вербальної пам'яті, В період ранньої дорослості формується та починає досягає свого найвищого рівня загальна система пам'яті, а на її базі вже починає розвиватися спеціалізована система пам'яті, яка буде необхідна для конкретної практичної діяльності студента.[10]

Когнітивний розвиток людини досягає максимуму одночасно з піком її фізичного розвитку, який припадає близько на вік 20 років.[26]

В період навчання відбувається накопичення більш широкої бази знань, студенти більше пізнають себе, про фізичний і соціальний оточуючий світ. Як відмічалося раніше, деякі вміння досягають свого максимуму близько до 20 років, це швидкість дій, довільна пам'ять, маніпуляції з формою та інші патерни, які зв'язані з біологічними факторами. Крім того треба не забувати, що студенти щодня розвивають та практикують свої знання, також з тим деякі дисципліни зв'язані з інтелектуальними здібностями.[26]

Треба відмітити, що пора студентства характеризується розвитком інтелекту. Інтелект складається з здібності людини відокремлювати суттєві властивості предметів і явищ й пристосування своєї поведінки у відповідності до них. Тобто інтелект – це здібність пізнавати оточуючий світ і засіб регуляції поведінки на основі своїх знань. В процесі пізнання за допомогою інтелекту створюються поняття, які розкривають сутність предметів або явищ, внутрішні причини і наслідки.

Так Д. Перрі вважає, на початку навчання студенти розуміють світ і досвід навчання в дуалістичних термінах. Вони спочатку шукають істину та знання, світ поділяється на хороший і поганий, правильний і неправильний. Але згодом, студенти починають мати справу зрізними думками, невизначеністю й непорозумінням. Потім й студенти починають розуміти та оцінювати наявність різних думок, а одні й ті речі можна бачити по-різному в залежності від контексту. Поступово вони розуміють, що повинні бути відповідальними за вибрані ними цінності та точку зору. Таким чином студенти переходять від базового дуалізму к толерантності та потім к самостійно вибраним ідеям та переконанням.[26]

Когнітивний розвиток повинен включати в себе як розвиток логічного мислення згідно теорії розвитку Піаже та й еволюцію саморегуляції. Він відзначає, що логічне мислення може досягти остаточно своєї завершальної стадії при формальному операційному мисленні. Ця нова форма інтелектуальних процесів є абстрактно-логічною та незалежною від обставин. Формальне операційне мислення має на увазі здатність до

формування, перевірки та оцінки гіпотез. Разом з тим на думку К. Ригеля з'являється діалектичне мислення, що дає змогу індивіду розглядати та обдумувати, а потім намагатися інтегрувати протилежні або конфліктуючі думки та спостереження.[26]

І. Кон на період юнацтва відносить розвиток самостійного логічного мислення, образної пам'яті, індивідуального стилю розумової діяльності, інтерес к науковому пошуку.[22]

М. Гамезо вважає, що в період молодості суттєво розвивається теоретичне мислення, вміння абстрагувати, узагальнювати. Проходять зміни й в пізнавальних можливостях, коло стає питання не тільки яке рішення задачі, а яким шляхом він це робить, з'являються нестандартні рішення. В цей період має перевагу дивергентне мислення на відміну конвергентному, коли на одне питання є кілька правильних рішень.[12]

Уорнер Шейо припускав, що в період дитинства та підліткового періоду ми здобуваємо все більш й більш складні внутрішні структури для розуміння світу. Формальне операційне мислення він назвав «період придбання». В ранній дорослості ми використовуємо наші інтелектуальні можливості для досягнення успіху та вибору способу життя. Цей період він назвав «періодом досягнень». З часом, використання інтелектуального потенціалу, досвіду рішення проблем та прийняття рішень к процесу досягнення цілей і виконання плану життя, приводить до «періоду відповідальності».[26]

В період юності відбувається подальше формування самосвідомості, світогляду та індивідуальності.[43]

О. Леонтьєв розглядав свідомість, як рефлексію на довкілля та на самого себе, тобто самосвідомість це процес за допомогою якого людина аналізує свої думки й вчинки, спостерігає за собою, оцінює себе, крім того осмислення людиною, як мислять й відчувають інші люди.[27]

Самосвідомість – це цілісне уявлення про себе, емоційне ставлення до себе, самооцінка своєї зовнішності, поведінки, інтелектуальних, вольових,

моральних якостей, а також усвідомлення своїх позитивних і негативних рис, на основі чого виникають мотиви вдосконалення особистості і самовиховання.

С. Рубінштейн самотійність суб'єкта визначає не тільки як самотійне виконання якісь завдань, але й як здібність самотійно та свідомо ставити перед собою завдання, цілі та визначати напрямки своєї діяльності. В юнацькому віці формується критичне мислення, світогляд та підготовка до самотійного життя, розвивається самосвідомість.[19]

Він визначає самосвідомість, як «продукт розвитку». В період розвитку відбувається не тільки здобуття життєвого досвіду, але глибоке переосмислення життя.[24]

І. Кон самосвідомість називає сукупністю психічних процесів, за допомогою яких індивід усвідомлює себе в якості суб'єкта діяльності, а його уявлення про себе складається в понятті «Я-образ».[21]

Мета розвитку самосвідомості в усвідомленні особистістю свого «Я», відокремленості від інших людей, що проявляється в самотійності й незалежності. Самосвідомість особистості – це сукупність її уявлень про себе, що визначається в «концепції-Я» й її оцінка цих уявлень є самооцінка. Провідна функція самосвідомості є саморегуляція поведінки. Саме сукупність уявлень про себе і оцінка їх визначає основу поведінки особистості.[3]

«Я-Концепція» – це система самосприйняття, тобто сукупність уявлень про себе. Вона відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена. Уявлення про себе – це цілісна настанова щодо самої себе та включає такі компоненти: когнітивний (самосвідомість); емоційний (самоповага); оцінно-вольовий (прагнення підвищити самооцінку тощо). «Я-концепція» формується у процесі засвоєння цінностей, настанов. Вона корегується і закріплюється з дня на день у процесі розвитку людини і її взаємодії з навколишнім світом та іншими людьми.[38]

«Я-концепція» – цілісна функціональна система, коли при зміні одного аспекту може змінитися повністю її природа. Вона визначається цілим комплексом психологічних параметрів, серед яких є прийняття себе, стабільність ставлення до себе, самовизначення в навколишній дійсності як самокерівництво своєї діяльності, адаптованість до свого оточення.[38]

Саморефлексія, самоаналіз, самооцінка пов'язані з пізнавальною стороною психічної діяльності, ставлення до себе, прийняття себе, відповідальність пов'язані з емоційною стороною, саморегуляція поведінки, самоконтроль, самовладання пов'язані з вольовою, поведінковою стороною психічної діяльності людини.[38]

П. Чумата вказує, що психічні процеси, такі як сприймання, пам'ять, увага, мовлення, мислення, бо людина щодня сприймає, пам'ятає, розмовляє, мислить, виявляє волю, увагу, є важливою стороною змісту самосвідомості людини. Навчання й виховання мають найважливішу роль у формуванні та розвитку самосвідомості.[19]

Спрямованість особистості і відношення проявляється у вигляді моральних рис. Ця підструктура особистості формується в процесі виховання. До неї можна віднести таке: бажання, інтереси, схильності, прагнення, ідеали, переконання, світогляд, у яких проявляються моральні якості особистості. Спрямованість має соціальний характер.[24]

Світогляд – це система власних поглядів, власних переконань, власної життєвої філософії, що спирається на досвід та здатність до абстрактно-теоретичного мислення.

Індивідуальність – це прояв створення власних теорій сенсу життя, щастя тощо.

І. Кон вважає періодом виникнення усвідомленого «Я» підлітковий та юнацький вік. Адекватність самооцінки й стійкість «образу Я» ростуть з віком. «Образ Я» поступово стає центральною настановою особливості, з якою вона співвідносить свою поведінку.[21]

В період студентства при реалізації своїх потреб відбувається подальший розвиток та становлення «Я-концепції» після підліткового віку, коли «Я-концепція» виступала як якісно нова форма самосвідомості. Зараз формується стійка форма «образу Я» або «Я-концепції», тобто цілісне уявлення про себе, що зводиться к простому усвідомленню своїх якостей або к сукупності оцінок.[22]

І. Кон виділяє три елемента «Я-концепції»:[22]

1. Пізнавальний - уявлення про самого себе, своїх якостей та здібностях.
2. Емоційний - емоційна оцінка цих уявлень.
3. Поведінковий – тобто практичне відношення до себе, викликане «Я образом» або самооцінкою.

Деякі вчені розглядають період дорослості як період подальшого розвитку. З зв'язку з чим, вчений Р. Кеган зробив спробу створення інтегрованого погляду на розвиваюче когнітивне. Предметом його дослідження був процес формування людьми послідовного уявлення про себе, а також можливість розвитку «Я-концепції». Розвиваюча особистість постійно диференціює своє «Я» та оточуюче середовище, а в той же час інтегрує в нього.[26]

З віком змінюється зміст образу «Я» та його компонентів. На протязі всього життя «Я-концепція» розвивається. Зміни проходять в структурі образу «Я» в цілому, тобто в ступені його когнітивної складності, стійкості (стабільності в часі), суб'єктивної важливості, контрастності, а також рівня самоповаги.[22]

В період навчання відбувається розвиток самоосвіти, тобто самопізнання, суть якого полягає в відношенні до самого себе, коли людина здобуває певні знання про себе (відкриття свого «Я»). Відбувається розвиток самопізнання у вигляді роздумів над власними переживаннями, відчуттями, думками, переоцінка раніше сформованих цінностей і сенсу життя. Як відзначає І. Кон, що саме в період юності проблема сенсу життя стає

глобальною з урахуванням перспективи.[22] Також відбувається самопізнання самого себе як активного суб'єкта своєї життєдіяльності.

«Образ Я» включає також фундаментальну систему ставлення до себе. У психічному плані «образ Я» і самооцінка взаємопов'язані, разом з тим вони налаштовують особистість на певну поведінку. У людини виникає потреба в позитивному ставленні до себе. У самооцінці визначається рівень адекватності (правильності) свого «образу Я». Самооцінка - це не тільки уявлення про себе, про свої можливості, якості, своє місце, але й оцінка себе, своїх можливостей і якостей. Вона виявляється в особистісному судженні про свою цінність, що виявляється в настановах особистості. Самооцінка людини складається поступово. В період студентства вона продовжує складатися. Самооцінка є однієї із умов успішної майбутньої діяльності студента.[38]

Головне «ядро» особливості людини як відмічав О. Леонтьєв становлять її мотиви, особливості її спонукальної (мотиваційної) сфери. Він зазначає, що розвиток людини – це розвиток формування мотиваційної сфери особистості. Особливістю в період студентства є смислова перебудова особистості студента.[29]

До спонукальної (мотиваційної) сфери належить спрямованість, ціннісні орієнтації, настанови, соціальні очікування, домагання, емоції, вольові якості й інші соціально-психологічні, моральні та духовні характеристики.

Характерною рисою періоду студентського віку є посилення свідомих мотивів своєї поведінки, підкріплюються якості, яких не вистачало в підлітковому віці: цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, самостійність, ініціатива, вміння оволодівати собою. Збільшується інтерес к моральним проблемам (цілі, спосіб життя тощо).[36]

В період студентства, коли людина здобуває професійну освіту, відбувається встановлення особистісних світоглядних орієнтирів та принципів відношення до оточуючого світу. Одним із головних видів

активності діяльності студента є навчання. В період навчання відбувається формування професійної свідомості та мислення.

Як вже відзначалось, що в період студентського віку починає з'являється соціальна відповідальність за свої вчинки. Так німецький психолог Ф. Кайзер в своїх дослідженнях довів, що якщо людина відповідальна за те що вона робить, але не робить, то вона також відчуває моральну відповідальність за навколишнє середовище, а разом з тим з'являється екологічна поведінка у неї.[46]

Студентський вік відмічається удосконаленням психічних процесів відчуття, сприймання, уявлень, пам'яті, мовлення та мислення. Разом з тим формується професійна свідомість та професійне мислення. Також створюється формально операційне та діалектичне мислення, що дозволяє оперувати з абстрактними та узагальненими поняттями. Створення стійкої «Я-концепції» створює умови для розвитку самосвідомості. Студенти осмислюють свої емоції та дії зі сторони «Я образу» або самооцінки. При відображенні рослинного світу у свідомості студента створюється система «Я-рослинний світ». Уявлення про рослинний світ здобувають екологічне значення. Разом з тим у студентів починає формуватися відповідальність за рослинний світ і охорону рослин. Тому дослідження відображення рослинного світу в екологічній свідомості набуває актуальності в період студентства.

ПІДСУМОК

В першому розділі «Теоретичний аналіз процесу формування відображення рослинного світу в екологічній свідомості студентів» присвячено процесу формування екологічних уявлень про рослинний світ в екологічній свідомості студентів

В дипломній роботі розглядається історичний розвиток сприйняття рослинного світу. Питання природи турбувало людину дуже давно. Відзначається, що кожний розвиток людства характеризується своїм баченням сприйняття природи людиною.

Так в період міфології (до Vв. До н.е.) природу розглядали як одухотворену істоту. А в античний період (початок X-IX до н.е. до IVвв. н.е.) природа сприймається більш об'єктивно, але все ж воно більш суб'єктивне.

В період християнської середньовікової культури, при картезіанстві (XVIIв.), епохи класицизму (XVII-XVIIIвв.) сприйняття природи об'єктивне, взаємодія людини й природи носить прагматичний характер, де людина панує над природою. Ці погляди є культурно-історичним джерелом андроцентризму, де відбувається ще більш відчуження людини й природи. Такі погляди стали основою для андроцентричної екологічної свідомості.

Протилежними поглядами сприйняття природи є «універсальна етика» і біоцентризм, де природа й людина розглядаються рівноправними суб'єктами та рівними за своєю цінністю.

В другій половині XIX та на початку XXвв. сприйняття людиною природи та взаємодія людини й природи розглядається з боку взаємодії з навколишнім середовищем. Так в першій половині 70-х років XX століття був сформований напрям в психології – психологія навколишнього середовища. Психологія навколишнього середовища природа сприймається завжди цілісно. Разом з тим вивчається взаємозв'язки між змінними середовища й різними психологічними характеристиками людини та її поведінки. Взаємодія людини з природою розглядається як взаємодія з усім середовищем. Але природа це не тільки безлике навколишнє середовище, але

й конкретні об'єкти. Взаємодія з тими конкретними об'єктами відрізняється від взаємодії з цілісним узагальненим довкіллям.

Проблеми, які виникають при вивченні середовища як сукупності факторів і умов при взаємодії з якими відбуваються розвиток і зміни в психіки людини дали початок виникненню напряму в психології – екологічна психологія. Екологічна психологія вивчає не тільки відтворення середовища й відносини між людиною й середовищем, але й вплив середовища, який до змін комплексного характеру емоцій, мотивів, ціннісних установ, прагнень, волевиявлень.

Значний внесок зробив в розвиток екологічної психології Дж. Гібсон. Характерною особливістю екологічного підходу є вивчення психічних процесів та станів особистості в реальних умовах.

В екологічній психології сприйняття світу природи розглядається з точки зору суб'єктивності. Вчені С.Дерябо та В.Ясвин розглядають природу як «світ природи», як сукупність конкретних природних об'єктів та комплексів, взятих в їх єдності й неповторності. Ці науковці в своїх дослідження розглядають «світ природи» з точки зору суб'єктивності, коли хто сприймає об'єкт наділяє сам його суб'єктивності.

З точки зору емпіричної психології Н.Завалова й Б.Ломов виділяє три рівня відображення об'єктивної дійсності(віддзеркалення):

- 1.Сенсорно-перцептивний (відчуття й сприймання).
- 2.Уявлення.
- 3.Вербально-логічний (мова й мислення).

В системі образного відображення відчуття й сприймання є початковою формою відображення, коли відображення виникають при безпосередньому впливі предметів і явищ на органи чуттів, створюється чуттєвий образ. Відчуття створюють образи, які відповідають окремим властивостям предметів, які виникають під час дії на органи чуття. А образ сприймання містить набір властивостей, які забезпечують первинний образ предмету.

Другий рівень відображення дійсності є уявлення. Саме екологічні уявлення формують екологічну свідомість. При розгляді базового поняття уявлення в загальній психології вчені Б.Ананьєв, І. Андрєєв, Л.Коршунова визначають, що уявлення – це чуттєво-наочний образ дійсності, що зберігається та відтворюється у свідомості людини, які в даний момент не сприймаються, але були сприйняті раніше.

Уявлення – це узагальнений образ дійсності. Кінцевим результатом уявлення є образ-уявлення, який відображається в свідомості людини. Формування образу – складний процес, який відбувається в часі, коли відображення предмета стає все більш адекватним і кожен раз з'являються все нові властивості й якості предметів і явищ. Хоча вважається, що відображення предметів або явищ об'єктивне, яке не залежить від свідомості людини, але образ завжди належить своєму суб'єкту – людині. Суб'єктивність образу також включає залежність образу від уподобань, досвіду, цінностей, потреб, емоцій, досвіду тощо.

Образ-уявлення пов'язаний з образом світу. У кожної людини своє уявлення про світ. Вчений О.Леонтьєв зазначає, що кожна річ первинно об'єктивна, а вторинна суб'єктивна в свідомості людини.

Якщо розглядати третій рівень відображення об'єктивної дійсності, то як вважає Г. Костюк мислення зароджується в чуттєвому пізнанні та є його розвитком. Мислення є процес опосередкованого та узагальненого відображення предметів та явищ людиною в свідомості.

В загальній психології цікавить сам процес відображення, але при розгляді формування відображення «рослинного світу» в екологічній свідомості суб'єктивне відображення природного об'єкта. Виникає проблема суб'єктивного відображення предмета, тому що об'єктивні закони відображення предметів практично не залежать від предметів. Якщо говорити про створення образу природних об'єктів, то це завжди суб'єктивний процес.

Науковці С.Дерябо та В.Ясвин вважають екологічну свідомість сукупністю екологічних уявлень, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею. Це служить гносеологічним підходом в теорії екологічної свідомості. Центральне місце вони віддають суб'єктивному відношенню людини до природи.

В. Панов під екологічною свідомістю розуміє сукупність екологічних і природоохоронних уявлень, а також ставлення до природи та стратегій практичної діяльності. На його думку фундаментальною – онтологічною – властивістю розвитку свідомості як становлення форми буття: становлення свідомості відбувається як зміна психіки людини, коли її процеси сприйняття, емоції та поведінка об'єднуються в психічний стан, а вони утворюються в психічні компоненти. Це стає основою формування екологічної свідомості.

Вчені В.Скребець, А. Львовчикіна вважають, що екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення середовища та свого внутрішнього світу, рефлексія того місця і ролі людини в біологічному та фізичному світі, а також саморегуляція даного відображення.

А. Львовчикіна визначає основні типи екологічної свідомості: антропоцентричний, природоцентричний та екоцентричний.

Антропоцентричні уявлення характеризуються уявленнями про людину як всесильну, яка знаходиться на вершині світу та має необмежені можливості. Сутністю цих уявлень є те, що людина є вищою цінністю, природа є власністю людини, взаємодія відбувається для задоволення потреб людини.

Природоцентричні уявлення характеризуються уявленнями про природу як вищу цінність, людина повинна бути підпорядкована природі, людська діяльність оцінюється з боку корисності для природи та природа повинна зберігати свій первісний вигляд.

Екоцентричні уявлення базуються на принципах гармонії, взаємодії, взаєморозвитку, взаємозв'язку людини й природи.

При розгляді процесу формування уявлень про рослинний світ треба розглядати «рослинний світ» як складову «світу природи». На сучасному етапі розвитку людства найбільш актуальні екоцентричні уявлення про природу, коли система «людина-природа» знаходяться в гармонії. Екологічні уявлення є складовою екологічної свідомості.

Студентський вік відмічається удосконаленням таких психічних процесів як відчуття, сприймання, уявлень, пам'яті, мовлення й мислення. Разом з тим в процесі навчання формується професійне мислення та професійна свідомість, які впливають на розвиток екологічної свідомості. Разом з тим відбувається формування формального операційного та діалектичне мислення, що дозволяє оперувати з абстрактними й узагальненими поняттями. В цей період вже можна говорити про створення стійкої «Я-концепції», що створює умови для розвитку самосвідомості. В свідомості студента при відображенні рослинного світу створюється відношення «Я-рослинний світ». Сприйняття й осмислення своїх емоцій та дій відбувається з боку власного «Я». Формування екологічних уявлень про рослинний світ стає основою для екологічної свідомості, а разом з тим ставлення до рослинного світу. Отже, дослідження психологічних особливостей відображення рослинного світу в екологічній свідомості актуально в студентському віці.

У даній дипломній роботі було проведене дослідження щодо визначення відображення рослинного світу в екологічній свідомості студентів-психологів.

В другому розділі були розглянуті методи дослідження екологічної свідомості людини, було описано методи асоціативного ескприменту та незакінчених речень, які використовувалися у дослідженні у межах даної дипломної роботи. Було розроблено за допомогою когнитивно-емоційно-поведінкового конструктів шістнадцять типів відображення рослинного світу та на основі цього розроблено опитувальник.

В третьому розділі було проведено дослідження за допомогою асоціативного експерименту та методу незакінчених речень. Під час аналізу результатів виявилось, що найбільше значення студенти-психологи надають перевагу таким асоціаціям: ліс, квіти та дерева. Найменше значення: флора, рослини, Земля. Щодо категорій, то тут перевага надалася об'єктам рослинного світу. Це може свідчити про те, що рослинний світ студенти-психологи уявляють як окремі його об'єкти. Також виявилось, що більшість з опитаних студентів(20 особистостей) зазначає, що, насамперед, рослинний світ дає їм ресурси для життя та виживання, але також усвідомлюють його красу та те, що природу необхідно охороняти.

Щодо проведення дослідження за авторською методикою, були виявлені такі результати:

1. У студентів-психологів переважає позитивне(13 учасників дослідження) ставлення до рослинного світу.
2. Високо диференційоване відображення когнітивної складності щодо рослинного світу притаманне лише двом учасникам із двадцятьох.
3. Переважає активно-нейтральний тип відображення рослинного світу в екологічній свідомості(8 учасників дослідження), що свідчить про те, що вони позитивно ставляться до рослинного світу, проявлять високий рівень активності у взаємодії з ним, але мають примітивне відображення рівня когнітивної складності щодо нього(низька обізнаність у найменуванні видів рослин).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Абрамова Ю.Г. Психология среды: источники и направления развития. // Вопросы психологии. – 1995. - №2. – С. 130-136. //elib.org.ua
- 2.Аврамова Г.С. Возрастная психология: Учеб. Пособие для студ. вузов. – М.: Изд. центр Академия, 1999. – 672с. //pedlib.ru
- 3.Аверин В.А. Психология личности: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова А., 1999. – 89с. //www.smolsoc.ru
- 4.Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – 1968. – Электронная библиотека ГНПБУ // elib.gnpbuu.ru
- 5.Ананьев Б.Г. Структура развития психофизиологических функций взрослого человека. // www.psychlist.net
- 6.Андреев И.Д. Основы теории познания. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 357с. // bookse-heritage.ru
- 7.Ашхамаф А.Р. Принципы и методы изучения экологического сознания. // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. - 2011. - №1р. // http://cyberleninka.ru
- 8.Бедзь В.В. Юридична психологія: Навч. посіб. – 2-ге вид. доп. І переробл. – К.: МАУП, 2004. – 436с. // all.-sci.net
- 9.Винославська О.В. Психологія:/ Навч. посіб. – К.: ІнКос, 2005. //ukrlibrary.com.ua
- 10.Вікова та педагогічна психологія / За ред. О.В. Скрипченко. – 2001. // pidruchniki.ws
- 11.Выготский Л.С. Проблема возраста. // Вопросы психологии. – 1957. - №5. // development2005.narod.ru

12.Гамезо М.В., Петрова У.А., Орлова Л.М. Возрастная и педагогическая психология: учеб. пос. для студ. всех пед. вузов. – М.: Педагогическое общество России, 2003. – С.230-241.

13.Горбунова В.В. Експериментальна психологія в схемах і таблицях: Навчальний посібник. – Житомир, 2008. – 108с.

14.Дерябо С.Д. Экологическая психология: диагностика экологического сознания. – М.: МПСИ, 1999. – С.130-151. // www.ecoethics.ru>Gaj4_2

15.Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Методические проблемы становления и развития экологической психологии. // Психологический журнал. – 1996. – Т.17. - №6. – с.4-18. // pimno.vspu.ru

16.Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Экологическая педагогика и психология. – Ростов-на-Дону: Изд-во Феникс, 1996. – 480с. // mir.zavantag.com

17.Заброцький М.М., Савиченко О.М., Тичина І.М./ За заг. ред. М.М. Заброцького. Психологія особистості: Навчальний посібник. – К.: Освіта України, 2009. – 364с.

18.Завалова Н.Д. Образ в системе психической регуляции деятельности / Н.Д. Завалова, Б.Ф. Ломов, В.А. Пономаренко. – М.: Наука, 1986. – 183с. // bookap.info

19.Загальна психологія: Хрестоматія: Навч. посіб./ О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін.. – К.: Каравела, 2008. – 640с.

20.Киселев Н.Н. Мировоззрение и екологія. – К.: Наукова думка, 1990. – 216с.

21.Кон И.С. Открытие Я. – М.: Политиздат, 1978. – 367с.

22.Кон И.С. Психология юношеского возраста (Проблемы формирования личности). Учеб. Пособие для студентов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1979. – 175с. // vprosvet.ru

23.Концепция естествознания / Под ред. Л.А. Михайлова. – СПб: Питер, 2008. -336с. // www.razum.ru

24.Копець Л.В. Психологія особистості: Навч. посіб. для вищ. Навч. закл. – К.: Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2008. – 458с.

25.Кочергин А.Н., Марков Ю.Г., Васильев Н.Г. Экологическое знание и сознание: особенности формирования. – Новосибирск: Наука, 1987. – 218с. // books.google.com.ua

26.Крайк Г., Бокум Д. Психология развития. – СПб: Питер, 2011. – С. 940с.

27.Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. // lib.ru

28.Леонтьев А.Н. Образ мира. Изб. психолог. произведения. – М.: Педагогика, 1983. – С. 251-261. // psychology.ru

29.Леонтьев А.Н. Психологические вопросы формирования личности студента. // Журнал практического психолога, 2003. - №1. // www.anleontiev.smysl.ru

30.Лунькова В. Феномен образу в загальній та соціальній психології // Соціальна психологія. – 2006. - №3. // www.politik.ua

31.Льовочкіна А.М. Екологічна психологія. Навчальний посібник. – К., 2003. // hb.mdpu.org.ua > prepodadavатели/jdanova/lyov.doc

32.Маклаков А.Г. Общая психология. – СПб.: ООО Питер Пресс, 2008. – 580с. // www.gumer.info

33.Медведев В.И., Алдашева А.А. Экологическое сознание: Учебное пособие. Изд. второе, доп.. – М.: Логос, 2001. – 384с.

34.Панов В.И. Введение в экологическую психологию: учебное пособие. – М.: НИИ Школьных технологий, 2006. – 184с.

35.Панов В.И. Экологическая психология: Опыт построения методологии / В.И. Панов. – М.: Наука, 2004. – 197с. // [http:// www.mywort.ru](http://www.mywort.ru)

36.Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие / Отв. ред. М.В. Буланова-Топоркова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 544с. // gumer.info

37.Ромашов В.А. Становление нового экологического сознания: философский анализ. – М.:, 1989.

38.Савчин М.В. Загальна психологія. Частина І: Навчальний посібник. – Дрогобич: Посвіт, 2009. – 372с.

39.Скребець В.О. Экологическая психология: Учебное пособие. – К.: МАУП, 1998. – 144с. // www.studmed.ru

40.Смирнов С.Д. Психология образа: проблема активности психического отражения. – М.: МГУ, 1985. – 231с. // psuchib.ru

41.Сухомлинский В.А. О воспитании. – М.: Политическая литература, 1982. – 270с. // <http://pedagogic.ru>

42.Трофімов Ю. . Психологія – К.: Либідь, 2008. // pidruchik.ws

43.Туркот Т.І. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. – К.: Кондор,2011. – 626с.

44.Чердымова Е.И. «Экологическое сознание» и «экологическая культура» в модели экологического образования. // Известия Самарского научного центра академии наук, т.12. – 2010. - №3. // www.ssc.smr.ru

45.Ясвин В.А. Психология отношения к природе. – М.: Смысл, 2000. – 456с. // www.studmed.ru

46.Kaiser F.G., Shimoda T.A. Responsibility as a predictor of ecological behavior.// Journal of environmental psychology. – 1999. - №19. – С. 243-253. // www.sciencedirect.com

